

colloquia
orientalia
bialostocensia

LITERATURA/HISTORIA

WYDZIAŁ FILOLOGICZNY
UNIwersYTETU W BIAŁYMSTOKU
NAUKOWA SERIA WYDAWNICZA

colloquia
orientalia
bialostocensia

LITERATURA/HISTORIA

14

STUDIA TATARSKIE
pod redakcją
Grzegorza Czerwińskiego

Seria 4

KATEDRA BADAŃ FILOLOGICZNYCH
„WSCHÓD - ZACHÓD”
UNIwersYTETU W BIAŁYMSTOKU

ZWIĄZEK TATARÓW RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

KOMITET REDAKCYJNY SERII:

Mariya Bracka, Piotr Chomik, Lilia Citko, Agnieszka Czajkowska, Krzysztof Czajkowski, Grzegorz Czerwiński [Sekretarz Redakcji], Joanna Dziedzic, Anna Janicka, Tadeusz Kasabula, Andrzej P. Kluczyński, Kamil Kopania, Krzysztof Korotkich, Grzegorz Kowalski, Paweł Kuciński, Lucy Lisowska, Jarosław Ławski [Redaktor Naczelny], Barbara Olech, Iwona E. Rusek, Michał Siedlecki, Łukasz Zabielski

Recenzenci tomu:

prof. dr hab. Włodzimierz Szturc (Wydział Polonistyki, Uniwersytet Jagielloński)
prof. zw. dr hab. Henryk Jankowski (Katedra Studiów Azjatyckich, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza)

Redaktorzy tomu: Grzegorz Czerwiński, Artur Konopacki

Opracowanie graficzne i skład: Alter Studio

Korekta: Jolanta Dragańska, Aleksander Gadomski (j. rosyjski), Jacek Partyka (j. angielski)

Indeks nazwisk: Grzegorz Czerwiński

Na okładce wykorzystano fotografie ze zbiorów NAC

Copyright by Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2015

Copyright by Związek Tatarów RP, Białystok 2015

ISBN 978-83-64081-24-8

Książka została przygotowana w ramach projektu badawczego „Literatura polsko-tatarska po 1918 roku”. Projekt finansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/B/HS2/00292.

Podlaskie

Wydanie publikacji zrealizowano przy wsparciu finansowym Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego.

K B F
WSCHÓD - ZACHÓD

ZWIĄZEK TATARÓW
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

Wydawca tomu:

Alter Studio, 15-281 Białystok, ul. Legionowa 30 lok. 211

tel./fax 85 72 22 545, e-mail: biuro@alterstudio.com.pl

www.alterstudio.com.pl

ESTETYCZNE ASPEKTY LITERATURY POLSKICH,
BIAŁORUSKICH I LITEWSKICH TATARÓW
(OD XVI DO XXI W.)

AESTHETIC ASPECTS OF THE LITERATURE OF
POLISH, BELARUSIAN AND LITHUANIAN TATARS
(FROM THE 16TH TO THE 21ST CENTURY)

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЛИТЕРАТУРЫ
ПОЛЬСКИХ, БЕЛОРУССКИХ И ЛИТОВСКИХ ТАТАР
(XVI–XXI ВВ.)

Edited by
GRZEGORZ CZERWIŃSKI
ARTUR KONOPACKI

Białystok 2015

NAUKOWA SERIA WYDAWNICZA

COLLOQUIA ORIENTALIA BIALOSTOCENSIA

Wschód, Pogranicza, Kresy, obrzeża i krańce, peryferie i prowincja to miejsca o szczególnej mocy kulturotwórczej. Równocześnie jest to przestrzeń oddziaływania odmiennych centrów cywilizacyjnych, religijnych, językowych, symbolicznych i literackich. Białystok i Podlasie, dawne ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego i całej jagiellońskiej Rzeczypospolitej to miejsce i dynamiczna przestrzeń pograniczna w głębokim znaczeniu: stykają się tutaj przecinające Europę na pół płyty kontynentalne cywilizacji łacińskiego Zachodu i bizantyjskiego Wschodu. Ścierają się tu, ale nie niszcząc wzajemnie, Orient ze światem Zachodu, Bałtowie ze Słowianami, prawosławni z katolikami, Białorusini z Polakami, Ukraińcy i Rosjanie. To źródło niemal wygasłej, niegdyś żywej tradycji żydowskiej, wyniszczonej przez Szoah, powoli odbudowującej się w nowym otoczeniu kulturowym i etnicznym. Tu znajdują się wielkie centra religijne i kulturalne wschodniego i zachodniego chrystianizmu: Ostra Brama, Żyrowice, Święta Góra Grabarka, Poczajów, Troki, Ławra Supraska, Grodno, Żytomierz, Bar, nade wszystko Ławra Kijowsko-Pieczerska; tu leżą ośrodki polskiego islamu: Kruszyniany i Bohoniki, centra religijne Karaimów, źródła chasydyzmu.

Białostockie Kolokwia Wschodnie to idea służąca międzykulturowej i międzyreligijnej wymianie myśli, utrwalaniu źródeł pamięci i tożsamości kulturowo-historycznej, badaniu świadectw literackich, artystycznych, przedstawiających przenikanie się wiar, kultur i tożsamości.

„Colloquia Orientalia Bialostocensia” to naukowa seria wydawnicza, której zadaniem jest publikowanie materiałów źródłowych i prac naukowych dotyczących szeroko rozumianego dziedzictwa europejskiego Wschodu. Jego części stanowią...

- Kultura, literatura, historia Europy Środkowej i Wschodniej.
- Cywilizacyjne i kulturowe pogranicza Europy i innych kontynentów, Orientu, Południa, Śródziemnomorza.
- Pierwsza Rzeczpospolita oraz kultury krajów słowiańskich, bałtyckich, germańskich, romańskich.
- Wielkie Księstwo Litewskie, Podlasie i Polesie, Inflanty, Kresy, pogranicze wschodnie, Prusy Wschodnie.
- Kultury mniejszości: Białorusinów, Żydów, Karaimów, Ukraińców, Rosjan, Niemców, Romów, Tatarów, staroobrzędowców, prawosławnych, protestantów.
- Tradycje, obrzędy, symbole i mity narodów Wschodu, języki ludów zamieszkujących tę kulturową przestrzeń.

RADA NAUKOWA SERII WYDAWNICZEJ

COLLOQUIA ORIENTALIA BIALOSTOCENSIA:

Andrzej Baranow (Wilno, Litwa)
Adam Bezwiński (UKW, Bydgoszcz)
Grażyna Borkowska (IBL PAN, Warszawa)
Tadeusz Bujnicki (UW, Warszawa) – Przewodniczący
Urszula Cierniak (AJD, Częstochowa)
Mieczysław Jackiewicz (UWM, Olsztyn)
Wołodmyr Jerszow (Żytomierz, Ukraina)
Dmitry Karnaukhov (Nowosybirsk, Rosja)
Zbigniew Kaźmierczyk (UG, Gdańsk)
Anna Kiezuń (UwB, Białystok)
Halina Krukowska (UwB, Białystok)
Ryszard Löw (Tel Awiw, Izrael)
Jan Leończuk (Książnica Podlaska, Białystok)
Elżbieta Mikiciuk (UG, Gdańsk)
Małgorzata Mikołajczak (UZ, Zielona Góra)
Swietłana Musijenko (Grodno, Białoruś)
Aleksander Naumow (UJ, Kraków)
Viviana Nosilia (Padwa, Włochy)
Jerzy Nikitorowicz (UwB, Białystok)
Eulalia Papla (UJ, Kraków)
Danuta Piwowarska (UJ, Kraków)
Jarosław Poliszczuk (Kijów, Ukraina)
Rościsław Radyszewski (Kijów, Ukraina)
German Ritz (Zürich, Szwajcaria)
Krzysztof Rutkowski (UW, Warszawa)
Tadeusz Sucharski (AP, Słupsk)
Wanda Supa (UwB, Białystok)
Maciej Tramer (UŚ, Katowice)
Halina Turkiewicz (Wilno, Litwa)
Alois Woldan (Wiedeń, Austria)
Igor Żuk (Grodno, Białoruś)

SPIS TREŚCI
CONTENTS OF THE BOOK
СОДЕРЖАНИЕ

Grzegorz Czerwiński, Artur Konopacki

Tatarskie spotkanie naukowe w Białymstoku i Sokółce. Wprowadzenie
Tatar Scientific Meeting in Białystok and Sokółka. Introduction
Научная встреча, посвященная проблемам татар, состоялась
в Белостоке и Соколке. Введение 13

I.

RĘKOPISY TATARÓW WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO
MANUSCRIPTS OF THE TATARS OF THE GRAND DUCHY
OF LITHUANIA
РУКОПИСИ ТАТАР ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО

Shirin Akiner

An Eclectic Literary Monument: The Religious Literature of the Tatars of
Belarus, Lithuania and Poland 33

Artur Konopacki, Joanna Kulwicka-Kamińska, Czesław Łapicz

Nieznany rękopis polskiego przekładu Koranu 49

Anetta Luto-Kamińska

Znaczenie literatury Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego dla badań
lingwistycznych nad polskimi tekstami dawnymi 69

Dmitry Sevruk

Exorcism Rites from khamail-manuscripts of Lipka Tatars 85

Magdalena Lewicka

Identyfikacja i analiza tekstologiczno-filologiczna arabskiej warstwy językowej stron 478-485 tefsiru z Olity (1723) 107

II.

WSPÓŁCZESNA LITERATURA TATARÓW POLSKICH
CONTEMPORARY LITERATURE OF POLISH TATARS
СОВРЕМЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА ПОЛЬСКИХ ТАТАР

Jan Tyszkiewicz

Kilka uwag o pisarstwie Stanisława Kryczyńskiego 135

Светлана Червонная

Поэзия и журналистика Селима Хазбиевича 143

Maciej Dajnowski

Fantazmat Wielkiego Stepu we współczesnej poezji
Tatarów polskich 165

Michał Łyszczarz

Społeczny wymiar współczesnej poezji polskich Tatarów 183

III.

TATARZY – KONTEKST LITERACKI I KULTUROWY
THE TATARS – LITERARY AND CULTURAL CONTEXT
ТАТАРЫ – ЛИТЕРАТУРНЫЙ И КУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ

Лилия Габдрафикова

Татарский фольклор как основа национального этикета 205

Ляйсан Бадертдинова Татарская литература периода Казанского ханства: исследования и исследователи.	217
Jolanta Sztachelska Tatarzy Henryka Sienkiewicza	227
Anna Cudowska Wpływy tatarskie w modzie polskiej od XVI do XIX wieku.	245
Marek M. Dziekan Życie i dzieło bośniackiego pisarza muzułmańskiego Muhameda Nevaiego Uskufiego (XVII w.)	255
Николай Васькив «На все взгляни, осмысли все». Мотивы и образы поэзии Матымгулы Пырагы	281
Sergii Rybalkin Modern Moroccan Arabic Poetry: Its Beginnings and Development . .	303
Noty o Autorach	321
Summary	327
Indeks nazwisk	329
Указатель имен	340

Shirin AKINER
University of Cambridge (UK)

**AN ECLECTIC LITERARY MONUMENT:
THE RELIGIOUS LITERATURE OF THE TATARS
OF BELARUS, LITHUANIA AND POLAND**

Historical Background

The origins of the Tatars can be traced back to the early 13th century, to the steppe and high mountains of Central Asia. It was from here that in 1207 Chingiz Khan embarked on a series of campaigns that devastated great swathes of Europe and Asia. Within a couple of decades, his army of Mongols and Tatars conquered an empire that extended from China to Central Europe, from Siberia to the Middle East. When Chingiz Khan died in 1227, this vast state was divided into semi-autonomous appanages, headed by his sons. The westernmost territories of the Mongol empire were assigned to Juchi, the eldest son of Chingiz Khan. However, Juchi died before the conquest of these lands had been accomplished, and it fell to Batu, one of his sons, to complete the mission. Batu established his capital at Sarai, on the lower reaches of the Volga. By the end of the century this branch of the Mongol empire had become a virtually independent state, known as the Golden Horde¹. It was still ruled by Mongol princes, but the population was predominantly Turkic. In European and Middle Eastern sources of the time, the terms ‘Tatar’ and ‘Mongol’ were used

¹ B. D. Spuler, *Die Goldene Horde: Die Mongolen in Russland 1223–1502*, Wiesbaden 1943, p. 264-270; B. D. Grekov, A. Ju. Jakubovskij, *Zolotaja orda i jejo padenie*, Moscow–Leningrad 1950, p. 141-155.

interchangeably although linguistically and anthropologically they belonged to different races². Gradually, the term ‘Mongol’ was dropped and ‘Tatar’ gradually became the usual designation for all the people of the Golden Horde.

The Tatars, like other the steppe peoples, originally espoused various forms of nature worship. However, after settling in the Volga region they began to adopt Islam and in the early 14th century the entire Golden Horde was converted to Islam³. Moreover, with the acceptance of Islam, the Arabic script was adopted in place of the Uighur script that had been used since the time of Chingiz Khan. There was no unified literary language in the Golden Horde. The dominant languages were various forms of Turkic: Kipchak, Khwarezmian, Chagatai and Karakhanid. The differences between these languages are reflected in the distinctive characteristics of Nogai, Volga Tatar, Bashkir and the other languages that later developed on the territory of the Golden Horde.

The Golden Horde was a powerful military force, but internally it was weak, racked by feuding between rival princes⁴. In the 14th century, small groups of Tatar-Mongols moved to north-eastern Europe, where they settled in the Grand Duchy of Lithuania (which encompassed much of the territory of modern Belarus, Lithuania and Poland). They included “princes of the blood” – direct descendants of Chingiz Khan – as well as prisoners of war of various origins. The Grand Duchy at this time was still a relatively young state. As it expanded, it came into conflict with neighbouring powers: the Teutonic Knights, the Russian principalities and later the Crimean Khanate. Thus, it was imperative to have a strong army. The Tatars, who were renowned for their fighting skills, provided an important addition to

² The Tatars are a Turkic people whereas the Mongols belong to the Mongoloid-Tibetan group. For the classification of the Turkic languages see J. Deny et al. (eds), *Fundamenta Philologiae Turcicae*, Wiesbaden 1969.

³ D. de Weese, *Islamization and the Native Religion in the Golden Horde*, Pennsylvania 1994, p. 90-142.

⁴ M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i Wszystkiej Rusi*, Warszawa 1846, p. 360.

the forces of the Grand Duchy⁵. They were welcomed and given exceptional privileges, including the right to practice their religion – Islam – without restriction. They were also given the right to marry local women and to have the children of such unions brought up as Muslims.

Creating a Religious Literature

The Tatars adapted well to their new homeland. By the 16th century, if not earlier, they had forgotten their native language(s) and spoke only Belarusian and/or Polish⁶. The majority, however, remained faithful to Islam. In order to record and to hand on the essentials of their religion, they translated essential religious works into Belarusian and/or Polish (or more accurately, into a mixture of Polonized Belarusian and Belarusianized Polish). It is difficult to determine when this process started. A few early manuscripts are tentatively dated to the end of the 17th century or early 18th century. However, the great majority of extant texts are dated, with slightly more certainty, to the 19th century. The most distinctive feature of these manuscripts is that the Slav texts are written in the Arabic script. Throughout the Muslim world the Arabic script is revered as the script in which the *Quran* was transcribed. It was natural, therefore, that the Tatars should wish to use it for their religious literature. Thus, they devised a graphic system that used Arabic letters (modified, where necessary) to convey the phonology of the Slav languages⁷.

They also created a religious vocabulary that was suited to the expression of Islamic ideas. For general ethical concepts they drew on Belarusian and Polish, but for terms relating to Islamic doctrine and practice they used Arabic loanwords, “Slavicising” them morphologically and phonetically⁸. In most texts there are inserted quotations from Arabic and Ottoman Turkish. However, such passages are often grammatically and

⁵ A. W. Koialowicz, *Historiae Lituaniae pars prior*, Gdańsk 1650, p. 248.

⁶ Some scholars suggest that they also spoke Lithuanian, but so far there is no clear evidence to confirm this.

⁷ A. Antonovič, *Belorusskije teksty pisannyje arabskim pis'mom i ich grafiko-orfografičeskaja sistema*, Vilnius 1968, p. 21-22.

⁸ The phonology and morphology of the language of the *British Library Kitab* is analysed in: S. Akiner, *Religious Language of the Belarusian Tatars: A Cultural Monument of Islam in Europe*, Wiesbaden 2009, p. 85-102, 135-335.

orthographically inaccurate (“a shockingly illiterate mix of semi-Arabic, semi-Tatar”, as one scholar put it), indicating that the scribe was not well versed in these languages⁹.

Literary Genres

The religious literature of the Tatars comprises different formats, ranging from pious inscriptions on decorative wall plaques and grave-stones, to book-length compositions. These longer works fall into four main genres:

- *Tefsir* (Ar. *tafsīr* – ‘interpretation’, ‘exegesis’): the text of the whole *Quran* in Arabic, with interlinear translation (or paraphrasing) into Belarusian/Polish; according to some scholars, the translations were probably made from Ottoman Turkish glosses rather than from the original Arabic¹⁰.
- *Khamail* (from Ar. *ḥamala* – ‘to carry’): collections of prayers and pious narratives, as well as spells, incantations and recipes for curing sickness; they were usually quite small in format, intended to be carried by the owner and consulted daily¹¹. The language is predominantly Belarusian/Polish, with quotations in Arabic or Ottoman Turkish; some researchers have found traces of Uighur and other Turkic languages¹².
- *Dalawar/dualary/dwalary* (Ar. *du‘a* – ‘prayer’ + Turkic plural suffix *-lar* + Slav. plural suffix *-y*): books for personal use, often in the form of scrolls (or rolls) of prayers which were placed in the grave with the deceased¹³.
- *Kitab*: (Ar. *kitab* – ‘book’): this is the largest and most varied genre. The *kitabs* are often quite big (e.g. 33.5 cm x 21 cm), with several hundred folios. There are also some smaller versions, known as “half kitabs”. The language of the *kitabs*, like that of the *khamails*, is predominantly

⁹ I. Ju. Kračkovskij, *Rukopis' Korana v Pskove*, [in:] *idem, Izbrannyje sočinenija*, I, Moscow–Leningrad 1955, p. 163.

¹⁰ J. Szyrkiewicz, *Literatura religijna Tatarów litewskich i jej pochodzenie*, “Rocznik Tatarski” 1935, p. 141.

¹¹ I. Ju. Kračkovskij, *op. cit.*

¹² A. Zajączkowski, *Tzw. chamail tatarski ze zbioru rękopisów w Warszawie*, “Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1952, № 4, p. 311-313.

¹³ A. Woronowicz, *Szczątki językowe Tatarów litewskich*, “Rocznik Tatarski” 1935, p. 352.

Belarusian/Polish, with quotations in Arabic and Turkic languages (no Persian texts are known).

***Kitabs* as Eclectic Literary Monuments**

The *kitabs* are compilations of a wide and eclectic mixture of religious materials. No two manuscripts are identical, though they share many common features and the same items often occur in several closely related versions. Individual sections vary in length. There is also a great variation in language and dialect: within a single manuscript and even on a single page, sections with predominantly Polish features alternate with sections that are distinctly Belarusian in character. This suggests that these works were copied from different exemplars, in different places and at different times. By collating different versions of the same text, however, it might eventually be possible to trace the chronology of these linguistic shifts.

It is almost impossible to categorize, or even to describe adequately, the content of the *kitabs* since the text runs on from one topic to another, usually without a page or paragraph break. Moreover, within a single *kitab* the same topic might occur several times over, each time with slight variations. The most common texts include pious narratives, ritual instructions and explanations of passages from the *Quran* and the Traditions (*Hadith*), as well as material of a more popular nature, such as discourses on auspicious and inauspicious days, the interpretation of dreams, and descriptions of the parts of the body that are particularly vulnerable on certain days. There are also a number of longer narratives, some of which run to several pages. Among the most popular of these are the account of Muhammed's Miraculous Journey to the Heavens (*Miraj*); the Death of Meryema (Mary, mother of Jesus); the story about David and the Rich Man's Ox; and Isa (Jesus) and the Three Avaricious Men¹⁴. Sources are mentioned occasionally, but references are usually too general to provide a guide to the origin of a particular text: *jak muvi*

¹⁴ Several narratives from the *British Library Kitab* are transcribed in: S. Akiner, *Contents of the British Library Kitab*, [in:] *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz (eds), Toruń 2013, p. 103-123.

Pan Bug [as God said]; *jak prorok muvil* [as the Prophet said]; *u kurane piše* [as written in the *Quran*]. Likewise, a particular work might be mentioned, but in vague terms: *u tefsiru kebiru muvi* [it says in the great *Tefsir*].

The *kitab* genre very possibly developed out of medieval Arabic compilations such as *Mejmū‘ah al-ahkām* [Collection of Wise Precepts], *Baħr al-durr* [Sea of Pearls] and *Qišaṣ al-anbiyā’* [Stories of the Prophets]¹⁵. The *Qišaṣ al-anbiyā’* was especially popular, since it filled out the meagre Quranic accounts of the lives of the prophets with vivid stories; some of these were drawn from Jewish and Christian traditions. There were several Arabic compilations of the *Qišaṣ*, including a well-known one by Wahb ibn Munabbih (AD 654/55 – c. 728/9). The first Turkic-language version of the *Qišaṣ al-anbiyā’* was produced by Rabghuzi in AD 1310¹⁶. He wrote it in Khwarezmian, an eastern Turkic language that was widely used in the Golden Horde and would have been familiar to some of the Tatar immigrants to the Grand Duchy.

The nineteenth-century Russian scholar Katanov noted that in eastern Turkestan Rabghuzi’s *Qišaṣ* was still being recited¹⁷. Moreover, he observed that the local Muslims compiled collections of translated works interspersed with original material of their own. This description closely resembles Tatar *kitabs* and *khamails* in content and format. Katanov also heard and transcribed a narrative on the “Death of Meryema”. He commented that it was very similar to the version that is found in Rabghuzi’s *Qišaṣ al-anbiyā’*. It is worth noting that the “Death of Meryema” occurs in a number of Tatar *kitabs* with texts that are very similar to the Xinjiang

¹⁵ See J. Szyrkiewicz, *op. cit.*, p. 138-144.

¹⁶ Rabghuzi was the pen name of Nasir al-Din. Very little is known of his life other than that he was a religious scholar and writer who lived in Khwarezm (part of modern Uzbekistan) in the late 13th and early 14th centuries. Prior to the Mongol invasion in 1220, the literary language of Khwarezm was a form of Eastern Iranian. In the latter part of the 13th century, it was replaced by Khwarezmian, an Eastern Turkic language. Rabghuzi’s *Qišaṣ al-anbiyā’*, a collection of 72 tales on Biblical and Quranic themes, is written partly in prose, partly in verse. The earliest known copies date from the 15th and 16th centuries.

¹⁷ N. Katanov, *Musul‘manskije legendy. Teksty i perevody*, [in:] *Priloženije k 75-mu tomu zapiskok imperatorskago Akademii Nauk*, 3, St Petersburg 1894, p. 1-44.

version recorded by Katanov¹⁸. This would indicate that they, too, derive from Rabghuzi's work. However, in the Tatar *kitab*s this narrative is usually attributed to Wahb ibn Munabbih (another compiler of *Qiṣaṣ*); it has not so far been traced amongst his known works, thus it might be a case of a mistaken attribution.

Biblical Texts – A Neglected Genre

Most of the texts in the *kitab*s relate to Muslim belief, practice and history. Consequently, they cite (not always accurately) Muslim religious authorities. However, the Tatars also drew on Slav/Christian sources. This genre is one of the most interesting aspects of the Tatar religious literature, since it reveals the extent to which the Tatars absorbed the religious culture of the majority population. This was quite possibly because Slav/Christian literature was more accessible, and probably more comprehensible, to many Tatars than the Turkic/Arabic material. However, to date little textual work has been done on this topic¹⁹. Equally, the question of how the Tatars acquired their knowledge of Christian scriptures has not as yet received much attention. Thus, it is not clear whether they studied the Bible as part of their general education (at school or university), or through social contacts (for example, friendship with Christian clergy and theologians). What is certain, though, is that some Tatar were well versed in the Old Testament, and also had a degree of familiarity with the New Testament. For example, in the *British Library Kitab* (BLK)²⁰, directly or indirectly, references are made to some ten books of the Old Testament, and numerous chapters within each of these books. They include, in Biblical order: *Genesis* (9 chapters); *Exodus* (5 chapters); *Leviticus* (3 chapters); *Numbers* (1 chapter); *Deuteronomy* (2 chapters); *Isaiah* (3 chapters);

¹⁸ For the Rabghuzi text and the Xinjiang version recorded by Katanov, see S. Akiner, *Religious Language...*, p. 400-401.

¹⁹ Interesting work has been done in this field by A. Drozd: see, for example, *Staropolski apokryf w muzułmańskich księgach (Tatarska adaptacja 'Historyji barzo cudnej o stworzeniu nieba i ziemi' Krzysztofa Pussmana)*, "Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka" 1996, III (XXIII), p. 95-134.

²⁰ *British Library Tatar Belarusian Kitab*, shelf-mark OR 13020; undated, probably mid-19th century.

Kings (1 chapter); *Job* (1 chapter), *Jonah* (2 chapters). There are also indirect references to the life and teachings of Jesus Christ.

The first five books (*Genesis* to *Deuteronomy*), known as the Books of Moses, are the oldest part of the Bible. In the Jewish rabbinical tradition they constitute the *Torah* ('teaching', 'instruction'), in which the fundamental concepts of the religion are set out. The Christian Bible also opens with these five books (the *Pentateuch*). In the Muslim tradition, they are known as the *Taurah/Tawrat* and revered as God's revelation to Moses²¹. The other books of the Old Testament are not specifically included in the *Taurah*, but they generally accepted by Muslims as part of the divine revelation. Thus, for the Tatars there was no doctrinal objection to the use of quotations from the Bible.

In the BLK, the references to Christian scriptural quotations are not only precise, but also accurate, suggesting a good knowledge of the Bible (by contrast, the references to Islamic sources are, as mentioned above, so vague as to be virtually untraceable). Books of the Pentateuch are generally referred to as "books of Moses". So, for example, there are such references as: *Trece kšengi Mojžešove, rozdzal ošminastij, virš dvadžešce čvartij* [The Third Book of Moses, chapter 18, verse 24', i.e. *Leviticus*, 18.24]; *Ponte kšengi Mojžešove, roždžal dvadžešce ušmij virš petnastij* [Fifth Book of Moses, chapter 28, verse 15', i.e. *Deuteronomy*, 28.15]. Most of these Biblical passages are very short, no more than a line or so in length. The majority of these extracts are grouped together consecutively, on pages 103a to 106b of the BLK. Linguistically, they are Polish or heavily Polonized Belarusian. The model for these Tatar texts must have been a Polish-language Bible as there were no complete translations of the Bible into modern Belarusian until the late 20th century²².

²¹ See, for example, sura 2, ayat 136: 'Say (O Muslims): We believe in Allah and that which was revealed unto us and that which was revealed unto Abraham, and Ishmael, and Isaac ... and that which Moses and Jesus received ...'; also sura 5, ayat 44: 'Lo! We did reveal the Torah, wherein is guidance and a light ...'. (translations from *The Meaning of the Glorious Koran: The Koran rendered into English* by Marmaduke Pickthall, London 1930).

²² In the early 16th century the great Renaissance scholar, Francysk Skaryna (c. 1485–1540), translated parts of the Holy Scriptures into Old Church Slavonic, with some Belarusian vernacular elements; the first edition of this work was published in Prague in 1517 (see further A. B.

It is beyond the scope of this paper to give a history of the translation of the Bible into Polish, but it is important to note that several versions of the complete text (Old and New Testaments) would, potentially, have been available to the Tatars. The main Protestant (Reformed) translations included the Calvinist version that was published in Brest-Litovsk in 1563; another, reflecting Socinian views, that appeared in 1572²³; and a third, espousing yet another theological position, in Danzig (Gdańsk) in 1663. There were also two Roman Catholic translations: the *Biblia Leopoldy* (by Jan Nicz of “Leopolis” – Polish Lwów, Ukrainian Lviv), published in 1561, and the *Biblia Wujka* (by Jakub Wujek), published in 1593-99. Most of these translations went through several editions. However, the print runs were small and in some cases copies were deliberately destroyed owing to supposedly heretical interpretations. As a result, relatively few copies of the Bible were available for personal use²⁴. A new edition of the Danzig/Gdańsk (Protestant) translation was published in Berlin in 1810, but how many copies reached Poland is not clear. Given the fact that there was a fairly strong Protestant presence in Vilnius, it is possible that the Tatars were familiar with one of the Protestant translations, but the Roman Catholic Wujek translation was probably more immediately accessible in the 19th century.

The BLK extracts do not follow the Biblical texts verbatim. Instead, they give the gist of the meaning, usually in highly abbreviated form and often with added comments. Moreover, the text is sometimes garbled, possibly indicating that the scribe was not entirely clear about the meaning. All of this makes it well-nigh impossible to ascertain which of the

McMillin, *A History of Byelorussian Literature*, 1977, p. 40-47). Translations into modern Belarusian were first undertaken at the end of the 20th century, and subsequently published in north America and in Belarus in the early 21st century.

²³ The translator, Symon Budny (c. 1530–1593), was a leading Belarusian scholar, teacher and humanist. Doctrinally, he belonged to the Socinian wing of the Protestant ‘Radical Reform’ movement and was among those who denied the divinity of Christ and rejected such beliefs as the Virgin birth of Jesus. Although he was a strong advocate of Belarusian culture and language, he translated the Bible into Polish (known as the *Biblia Nieswieska*). Parts of the New Testament were revised and re-published later.

²⁴ It was estimated that from the mid-16th century to the end of the 18th century – a period of some 200 years – there were only some 10,000 Polish-language copies of the Bible in circulation in the Polish-Lithuanian Commonwealth. See R. Pinkerton, *Report of the British and Foreign Bible Society*, Vol. 13, London 1817, p. 85-87.

various translations of the Bible was used. (See Appendix for a sample Biblical extract in the BLK).

Names of People and Places

In the Tatar religious literature, names of people and places are generally given in the Quranic (Arabic) form. However, explanatory notes with Slav equivalents are sometimes found in the margins. In the BLK, for example, there is a narrative about Isa (Jesus) sending three disciples to Antioch: *adnaho zvane Jechja a druhij Ševban* – but a note in the margin explains that: *jedin Jan, drugi Stafan*. The third disciple is named as *Šeme ‘un*, but again, in the margin it is explained that: *Šeme ‘un jest Potr*. In a section on genealogy, however, taken from *Genesis XI*, line 24 (“And Nahor lived nine and twenty years, and begat Terah”), the Christian form is clarified with an Islamic name: *Nachuru u dvaccac dzevec hod uradživše Ĥerach, e pa našemu Ažer*. Some names are found in both Slav/Christian and Arabic/Islamic forms, depending on the context. Thus, ‘Moses’ is rendered as *Muṣā* in some texts, but as *Mojžeš* in others. By contrast, ‘Isa (Jesus)’ is always given in the Quranic form. Some place names occur in both forms: *Miṣir* and *Jehift* are both used for Egypt. Sometimes an Arabic/Islamic personal name is used with a Slav/Christian place name: *Juṣuf bil u Jehifce*. There were obviously no firm rules on usage.

Conclusions

The religious literature of the Tatars of north-eastern Europe is a unique example of multiple cultural encounters. As discussed above, the early history of the Tatars was linguistically and ethnically fragmented. Conversion to Islam gave a degree of cohesion to what had previously been a disparate conglomeration of tribes. Emigration to the Grand Duchy gave a sense of a shared identity, since the incomers, whatever differences there had been between them in the Golden Horde, now formed a religious, cultural and ethnic minority within a larger, and more alien, majority community. The Tatars succeeded in preserving their faith, but not by excluding external influences. The study of the religious writings of the Tatars, especially the *kitabs*, shows how readily

they assimilated elements of Christian religious texts. This is an aspect of Tatar religious literature that deserves further attention. In particular, there is a need for a close textual analysis of all the Biblical extracts that are cited in the *kitab*s. Such research might help to establish an approximate chronology of the *kitab*s; it might also give some indication as to the doctrinal preferences of the Tatars.

APPENDIX

British Library Kitab Extract: The Creation of the World

The account of the Creation, as given in BLK, is based on *Genesis*, chapter 1, and the first verses of *Genesis*, chapter 2. In the *Quran* there are several references to the Creation, but they are conveyed in a poetic, elliptical manner, unlike the detailed style of the Bible. Unusually, the account in the BLK (folios 103A-103B) is not introduced by a Biblical chapter and verse reference. However, it follows the outline of the *Genesis* text fairly closely, although it is much shorter. It is noteworthy that in recounting the fifth day, the BLK adds a reference to Behemoth and Leviathan, mythical beasts of the pre-Creation period. They are not found in the account in *Genesis*, but they are mentioned in *Job*, chapters 40 and 41. Both beasts are found in Jewish traditions. There is no mention of Leviathan in Arab mythology but 'Bahamut' is depicted as the huge fish that supports the earth. This insertion is interesting, because it shows that the Biblical text was not being copied mechanically. It also indicates the scribe's knowledge of the Old Testament, and ability to make a chronological link in the sequence of events.

Below, the BLK text is divided into sections according to the days of Creation (which are usually introduced by the word *Bab* 'chapter'). For the sake of comparison, each section is followed by the corresponding passage in the Wujek Bible (WB), which would have been in circulation at the time when the BLK was written²⁵. At the end of the extract, the relevant Quranic text on the Creation is given.

BLK: Bab: To jest preciv nedželi u večar Pan Boh pačav stvarac švet; naprod stvaril Pan Bog neba i žeme a žeme gruba i pružna i cemnašč bila po

²⁵ Source of Polish text: from *Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu z Łacińskiego na Język Polski Przełożone przez Ks. D. Jakóba Wujka*, first published in 1599; this text was reprinted in Warsaw by the British and Foreign Bible Society in 1923. Available on-line at: http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=25487

obliču odchlan²⁶. A duch Božij poveval po obliču vod i rekl Pan Bog: Nech bendže švatlość! i bila švatlość, i vidžal Bug švatlaść iž dobre; i predželil Bug meži švatlośćon i meži cemnośćon, i nazval z švatlość dnom a cemność nazval nocu; i bil večor i bil tež ranek džen peršij; a ješče hlosu človečego ne slichac bilo bo od cebe Stvoricela ne bil stvaronij.

WB: Genesis, Rozdział I: 1. Na początku stworzył Bóg niebo i ziemię. 2. A ziemia była pusta i próżna: i ciemności były nad głębokością: a Duch Boży unaszal się nad wodami. 3. I rzekł Bóg: Niech się stanie światłość: i stała się światłość. 4. I ujrzał Bóg światłość, że była dobra: i przedzielił światłość od ciemności. 5. I nazwał światłość Dniem, a ciemność Nocą. I stał się wieczór i zaranek, dzień jeden.

BLK: Drugiego dna stvoril povetre nebeske i roskazal abi vistompila meži vudi i tak jich rozdželil, abi jedni zastali vgure a druga na dole.

WB: 6. I rzekł Bóg: Niech się stanie utwierdzenie między wodami, a niech przedzieli wody od wód. 7. I uczynił Bóg utwierdzenie, i przedzielił wody, które były pod utwierdzeniem, od tych, które były nad utwierdzeniem. I stało się tak. 8. I nazwał Bóg utwierdzenie Niebem. I był wieczór i zaranek, dzień wtóry.

BLK: Bab: Trecego dna roskazal zberac vodam na šudme čenśc žeme a šešč čenšcej usušivši zachovaleš abi nekture ž nich tobe služili vsadžone i go chendežone moca Boskon, bo jak skoro višlo slovo Tvoje, všetzitka (všitko?) sprava končila a vnet višla, velka obfitość ovocov i rozlične prismaķi ustam i kvat barvi jakova mu činona bic ne može, barzo vdženčnemi u noscami co všitko trecego dna jest stvorona.

WB: 9. Potem rzekł Bóg: Niech się zbiorą wody, które są pod niebem, na jedno miejsce: a niech się ukaże sucha. I stało się tak. 10. I nazwał Bóg suchą, Ziemią: a zebranie wód przezwal Morzem. I widział Bóg, że było dobre. 11. I rzekł: Niech zrodzi ziemia ziele zielone, i dawające nasienie: i drzewo rodzajne, owoc czyniące według rodzaju swego, którego by nasienie było w samym sobie na ziemi. I stało się tak. 12. I zrodziła ziemia ziele zielone, i dawające nasienie we-

²⁶ The term *odchlan* occurs in Polish and Old Belarusian (P *otchłań* / OBR *atchłań, atchlanie*) with the general sense of 'abyss'; however, in both languages in a theological context it can mean 'limbo', 'purgatory'. Thus, the use of this word in this verse – not attested in any of the Polish Bibles consulted so far – adds an unusual doctrinal element.

dług rodzaju swego: i drzewo czyniące owoc, i mając każde z nich nasienie według rodzaju swego. I widział Bóg, że było dobre. 13. I stał się wieczór i zaranek, dzień trzeci.

BLK: Bab: Čvartego dna jasno švatlość slonca i mesenca i porondek gvazd roskozaniem Tvojim stvarileš, a na tich masteš jim rozkazal abi bili poslušne človekovi, kturij mal bic stvoron potim.

WB: 14. *I rzekł Bóg: Niech się staną światła na utwierdzeniu nieba, a niech dzielą dzień od nocy : i niech będą na znaki, i czasy, i dni i lata: 15. Aby świeciły na utwierdzeniu nieba, a oświecały ziemię. I stało się tak. 16. I uczynił Bóg dwa światła wielkie: światło większe, aby rządziło dzień, i światło mniejsze, aby rządziło noc: i gwiazdy. 17. I postawił je na utwierdzeniu nieba, aby świeciły nad ziemią: 18. Żeby rządziły dzień i noc, i dzieliły światłość od ciemności. I widział Bóg, iż było dobre. 19. I stał się wieczór i zaranek, dzień czwarty.*

BLK: Bab: Dna pontego roskazaleš šudmej čenšci gdje bili vodi zgrumadžene abi žverenta ptaki i ribi zrudžila co še tak stala, tedi vuda nema i bez doši (doždi?) na roskazane Boske zrudžila žverenta, abi naroduv meli stont upavadac co da Tvoje zgotovaleš tež dvoje žveront s kturich jedno nazvano Behemut a druga Levetan. Behemut ten vol co žime(-eme) trima, a Levetan to riba, co tego vola trima i všelako morsko abi požiralo kogo Ti Bože chceš, i kedi chceš.

WB: 20. *Rzekł też Bóg: Niech wywiodą wody płaz dusze żywiącej, i ptastwo nad ziemią pod utwierdzeniem nieba. 21. I stworzył Bóg wieloryby wielkie, i wszelką duszę żywiącą i ruszającą się, którą wywiodły wody według rodzaju ich: i wszelkie ptastwo według rodzaju jego. I widział Bóg, iż było dobre. 22. I błogosławił im, mówiąc: Roście, i mnożcie się, i napelniajcie wody morskie: i ptastwo niech się mnoży na ziemi. 23. I stał się wieczór i zaranek dzień piąty.*

BLK: Bab: Potim dna šustego raskazaleš žebi zrudžila bidlo žverenta i gadžini žemno vedlug rudžaju jej do tego stvoril Bug človeka mešžičizne i nevasta i blogošlavil jich. Bug i rek jim: Plodceše i množceše i napelnajca žeme(ž-), avladajce jon i panujce nad riba morskon i nad ptakami Nebeskim i nad všelako živo rečon pladajonco po žemi. I rekl Bug da Adama: Uto(o-) dalem vam všelke želje rodžonce našene, ktur po abličju vašej žemi i všelke drevo, ktur ovec dreva rodžencego našene, abi vam bilo ku jedženu i všelkemu žverencu žemskemu i všemu ptatstvu nebeskemu i všemu plazojoncemu po žemi, cokolvek ma duše živu všelkij jarmuž žele ku jedženu i bilo tak.

WB: 24. Rzekł też Bóg: Niech zrodzi ziemia duszę żywiącą, według rodzaju swego: bydło, i płaz, i bestye ziemne, według rodzajów swoich. I stało się tak. 25. I uczynił Bóg bestye ziemne, według rodzajów ich, i bydło i wszelki ziemopłaz, według rodzaju swego. I widział Bóg, że było dobre. 26. I rzekł: Uczyńmy człowieka na wyobrażenie i na podobieństwo nasze: a niech przełożony będzie rybom morskim, i ptastwu powietrznemu, i bestyom, i wszystkim ziemni, i nad wszelkim płazem, który się płaza po ziemi. 27. I stworzył Bóg człowieka na wyobrażenie swoje: na wyobrażenie Boże stworzył go: mężczyznę i białogłową stworzył je. 28. I błogosławił im Bóg, i rzekł: Roście i mnożcie się, i napelniajcie ziemię, a czynicie ją sobie poddaną: i panujcie nad rybami morskimi, i nad ptastwem powietrznym, i nade wszelki zwierzęty, które się ruchają na ziemi. 29. I rzekł Bóg: Oto dałem wam wszelkie ziele rodzące nasienie na ziemi, i wszystkie drzewa, które same w sobie mają nasienie rodzaju swego, aby wam były na pokarm. 30. I wszystkim zwierzętom ziemnym, i wszystkiemu ptastwu powietrznemu, i wszemu co się rusza na ziemi, i w czemkolwiek jest dusza żywiąca, aby miały co jeść. I stało się tak. 31. I widział Bóg wszystkie rzeczy, które był uczynił: i były bardzo dobre. I stał się wieczór i zaranek, dzień szósty.

BLK: A šudmego dna dokončona nebosa i žeme i všitko vojsko jich i dakončil Pan Boh u džen šudnij všitkego.

WB: Genesis, Rozdział II: 1. Dokończone są tedy niebiosa i ziemia, i wszystko ochędóstwo ich. 2. I dokonał Bóg w dzień siódmy dzieła swego, które uczynił: i odpoczął w dzień siódmy od wszelkiego dzieła, które sprawił. 3. I błogosławił dniowi siódmemu i poświęcił go: iż weń odpoczął od wszelkiego dzieła swego, które stworzył Bóg, aby uczynił. 4. Te są zrodzenia nieba i ziemię, gdy były stworzone w dzień, którego uczynił Pan Bóg niebo i ziemię.

In the *Quran*, the Creation is described in sura 50, ayat 38: “And verily, We created the heavens and the earth, and all that is between term, in six days, and naught of weariness touched us”²⁷.

©S. Akiner, London, January, 2015.

²⁷ Translation from *The Meaning of the Glorious Koran: The Koran rendered into English* by Marmaduke Pickthall, London 1930).

**ЕКЛЕКТЫЧНЫ ЗАБЫТЕК ЛИТЕРАЦКІ: ЛІТЕРАТУРА РЕЛІГІЈНА
БІАЛУРУСКІХ, ЛІТЭВСКІХ І ПОЛСКІХ ТАТАРЎ**

Streszczenie: Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie literatury religijnej Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego w kontekście historycznym i literackim. W artykule badana jest spuścizna kulturowa i etniczna Złotej Ordy, a także wskazane są podobieństwa między tatarskimi *kitabami* i kompilacjami materiałów religijnych, które były popularne w Złotej Ordzie. Niniejszy artykuł rozpoczyna się krótkim zarysem historii osadnictwa Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim (nacisk kładziony jest tutaj na podkreślenie różnorodności społecznej i etnicznej pierwszych osadników); następnie analizowane jest zagadnienie, dlaczego i w jaki sposób Tatarzy zaczęli tworzyć literaturę religijną; wreszcie, wskazywane są niektóre ze sposobów, w jakie absorbowane były lokalne – chrześcijańskie – wpływy kulturowe, które wytworzyły ekлектыczną mieszankę tradycji.

Słowa kluczowe: Złota Orda, gatunki literatury białorusko-polskich Tatarów, wpływy biblijne w literaturze tatarskiej.

**ЭКЛЕКТИЧЕСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПАМЯТНИК: РЕЛИГИОЗНАЯ
ЛИТЕРАТУРА БЕЛОРУССКИХ, ЛИТОВСКИХ И ПОЛЬСКИХ ТАТАР**

Анотация: Целью настоящей статьи является представление в историческом и литературном контексте религиозной литературы татар Великого княжества Литовского. В работе рассматриваются культурное и этническое наследие Золотой Орды, а также отмечаются сходства в содержании татарских *китабов* и скомпилированных религиозных текстов, которые были популярны в Золотой Орде. Статья начинается с краткого исторического описания поселения татар на территории Великого княжества Литовского: внимание читателя направлено прежде всего на социальные и этнические различия первых поселенцев. Затем рассматриваются причины и способы создания татарами религиозной литературы. В заключительной части работы представлен процесс восприятия татарами местных (христианских) культурных влияний, способствовавший формированию эклектической смеси традиций.

Ключевые слова: Золотая Орда, жанры литературы белорусско-польских татар, влияние Библии на татарскую литературу.